

Свобода, конкуренция и пазарен ред

*Свободен е онзи, който няма какво да губи.
Моята свобода е по-важна, от която и да е велика идея.*

доц. д-р Вяра Стоилова

Университет за национално и световно стопанство

гр. София, ул. „Уилям Гладстон“ № 52

GSM: 0885700082

E-mail: viara_bs@abv.bg

Резюме: Настоящата статия представлява опит да се „прочете“ либералния обществен ред през призмата на ценностната триада „свобода – конкуренция – пазарен ред“. Очертаването на този изследователски интерес остава в страни по-общите философски интерпретации на свободата.

Всеки обществен ред се изгражда от споделени ценности. В това е тайната на неговата стабилност. Ценностите са абстрактни понятия, които ориентират към цели, които хората искат да постигнат заедно. Това е възможно само ако съществува смислова еднозначност в тяхното разбиране и съгласие за правилата, спазването на които ще гарантира тяхното постигане.

В настоящата статия свободата се разглежда като съвкупност от права на собственост, конкуренцията – като принудителна игра, в която актьорите трябва да участват, за да получат права на собственост, а пазарният ред – като съвкупността от всички пазарни актьори и правилата, по които те осъществяват своите свободни избори за производство и пазарна размяна на права на собственост върху блага.

Авторката счита, че между свободата и конкуренцията е налице тясна взаимовръзка, която се създава от институцията на собствеността. Ясните правила, по които всеки един актьор придобива права на собственост върху блага, очертават полето на неговите свободни действия. Разширяването на това поле, при наличието на институцията на пазара като регулатор на размяната, може да се извърши основно по пътя на една конкурентна игра. Последната трябва да бъде организирана в система от правила, които да не позволяват обществото да се превърне в арена на гладиаторски битки, за да се съхрани съвместността като най-цивилизованото достижение на човека.

Триадата „свобода – конкуренция – пазарен ред“ е творческо постижение на хората, развито в мисленето за правила, за ред, вън от които тя е невъможна. Това мислене е една от характеристиките на модерното общество.

Човекът е такъв, какъвто е. И само от правилата на обществената игра зависи дали той ще покаже най-доброто от себе си!

Ключови думи: свобода, конкуренция, пазарен ред, права на собственост, либерален обществен ред.

JEL: A13, A14.

„Свободна конкуренция“, „свободен пазар“, „свободни хора“... Слово-съчетания, които ни пресрещат почти ежедневно. Изказани от политици, учени, журналисти... Замисляме ли се какво всъщност ни казват? Или ги приемаме като магически словосъчетания, придобили характера на мантри. Звучат като решение на определени проблеми, като истина от последна инстанция или просто като отговор на въпрос, отвъд който няма какво друго да се добави. Но много често в тези словосъчетания се влага нееднозначен смисъл.

Когато казваме, че пазарът е свободен – какво всъщност искаме да кажем! Кой е свободен – пазарът или пазарните актьори? Ако е свободен пазарът, дали това не е форма на социалдарвинизъм и важи правилото, че правото е на по-силния? А, ако са свободни актьорите, какво е конкуренцията – свобода или принуда?

Говоренето в термините на „свобода“, „конкуренция“, „пазар“ е по същество говорене за ценности, които, за да бъдат постигнати, трябва да бъдат споделени. Споделянето предполага задължително смислова еднозначност както на онова, което искаме да постигнем, така и на средствата, с които възнамеряваме да го направим. Освен това е необходимо да има яснота къде тези ценности стоят в ценностната листа на обществото и с кои други ценности се конкурират. Бих си позволила дори да кажа, че именно еднаквият смисъл, който се влага в тях, е най-сериозната предпоставка за реализацията им. Как ще постигнем свободата, пазара и конкуренцията, ако всеки ги разбира по свой си начин, ако подчинява поведението си на това свое разбиране и ако преценява действията на другите от собствената си „ценностна и понятийна камбанария“?

Ценности на модерното общество като свобода, равенство, справедливост, сигурност, икономически растеж и благосъстояние трудно биха могли се сложат под една обща „шапка“, тъй като постигането им често е свързано с невъзможността за съвместимост между средствата за това. Това поражда необходимостта в обществото да има:

1. яснота по отношение на ценностната матрица, върху която ще се изгражда общественият ред (правилата на съвместния живот между хората);
2. достатъчно съгласие (споделеност) на ценностите и правилата за тяхното постигане.

Без подобни правила, без споделен ред, на който хората да подчиняват поведението си, обществото се превръща във фикция.

Настоящата статия е само един опит да се погледне в ценностната триада „свобода – конкуренция – пазарен ред“ като една от най-фундаменталната характеристика на либералния обществен ред. Около тази ценностна триада са се обединявали и вероятно ще продължават да се обединяват усилията на много поколения в изграждането на общество, което да осигури възможности за постигане на индивидуални и групови цели, на основата на съвместната игра между институцията на пазара и господството на закона.

Свободата като съвкупност от права на собственост

Свободата е правото на избор, правото да си създадеш алтернативен избор. Без възможността на избор и без съзидателност човекът престава да бъде човек, той става елемент, инструмент, предмет.

Томас Джеферсън

Възможността човек да бъде свободен, предпоставките, условията и последициите, свързани със свободата са предмет на непрекъснати интерпретации. Налице е разнообразие в употребата на това понятие в различни контекстове и в границите на различни научни области.

В рамките на триадата „свобода – конкуренция – пазарен ред“ като носеща конструкция на либералния обществен ред интерес представлява неолибералното разбиране за свободата, свързано главно с името на Фридрих фон Хайек.

Свободата се определя ех negativo като отсъствие на бариери или вмешателство от страна на другите в онова, което отделният актър иска да направи. По този начин свободата се свежда до всичко, което може да се идентифицира като отсъствие на препятствие за действие.

Хората живеят в условия на оскъдност, при които колизията между интересите и конфликтите при разпределението на благата са неизбежни. Затова са необходими действени правила, които да позволяват на актърите да постигат индивидуалните си цели в рамките на споделени ценности, на които да подчиняват поведението си. Свободата, според Хайек, може да съществува само в условията на правила. Тя изисква

„rule of law“, които да защитават правата на собственост и свободата на договаряне. По този начин, свободата, която актърът получава чрез наличието на правила, е всъщност негативна свобода. Тя е състоянието, в което принудата върху отделния актър от страна на другите е намалена толкова, колкото това е възможно в обществото¹. Последното винаги е резултат от противоборства между отделни интереси и цели и до голяма степен се предопределя от политическото устройство на обществото.

Подобно на Хайек, Фригман също вижда ограничението за свободата на актъра единствено в препятствията, наложени му от други актъри. Той определя политическата свобода като отсъствие на принуда на един актър по отношение на друг².

В тези две разбираня за свободата се откриват два съвпадащи си пункта. Първият – че за ограничаване на свободата може да се говори само в случаите, в които се упражнява принуда. Последната представлява промяна в средата или обстоятелствата, наложени от други актъри, които не позволяват на отделния актър да постигне своите цели и намерения, а да действа в нечий друг интерес. Вторият пункт се изразява във факта, че принудата може да бъде упражнявана само от актъри над актъри. Свободата винаги е въпрос на междуличностни отношения. Вън от тези отношения тя остава едно безсмислено понятие.

Този либерален поглед върху свободата се критикува от Бробек. Той поставя въпроса дали обществото всъщност не се състои от сума от индивиди, които се конкурират „всеки срещу всеки“, водени от своите егостични интереси. Според него обществе-

¹ Hayek, F. A. 1971, Die Verfassung der Freiheit, J.C.B.Mohr, Tübingen, S. 13.

² Friedman, M., 2002 Kapitalismus und Freiheit, Eichborn, Frankfurt a.M., S. 38.

ният ред не е атомизирано многообразие от отделни действащи актьори, а една преплетена структура от групи и организации. При това положение свободата не може просто да се отъждестви със свободата на отделния актьор³.

В модерните общества хората се стремят да постигнат индивидуалност, да бъдат различени и разпознати по онова, което правят, по начина, по който го правят, и резултатите, до които достигат.

От една страна, те са индивиди, които имат свои цели, житейски планове и представи за самореализация. Този факт не може да бъде пренебрегнат. От друга страна, те са социални животни, които постоянно се намират в отношения помежду си, и всъщност са част от групи, организации и други подобни общности, чиято динамика не може да се основава на атомизираното разглеждане на участващите в тях. Обществото е повече от сумата от съставните му части.

На негативната концепция за свободата или на свободата „от ограничения, принуди“ може да се противопостави едно позитивно разбиране на свободата или на свободата „за действия“ (избори).

Позитивната свобода е възможността актьорът да прави това, което иска, в рам-

ките на онова, което в обществото се възприема за допустимо⁴. Допустимото е определено както в писани правила – Конституция, закони и др., така също и в неписани такива, които изразяват традиционно споделени ценности и морал. Това, което актьорът иска да направи, се прегопределя от неговите осъзнати страсти и интереси, което в преобладаващата част от случаите се свежда до придобиването на права на собственост върху желани ресурси. Без такива права актьорът на практика е лишен от възможността за участие в разменни отношения, вън от които остава един несамодостатъчен си индивид, който няма възможност сам да си произведе всички необходими за възпроизводството му блага. Неговото поле за свободни действия се изгражда от правата на собственост, които той притежава. Границите на това поле са правата на собственост на другите. Робинзон Крузо сигурно е единственият напълно свободен индивид, тъй като никои не му е оспорвал полето за свободни действия. За съжаление ние не сме Робинзон Крузо и не населяваме свои собствени острови. В този смисъл свободата на индивида не може да бъде някаква абсолютна свобода, тъй като тя се сблъсква с полетата за свободни действия на останалите актьори.

Позитивната свобода намира израз в способността на актьора да действа като само-

³ Brodbeck, K., H. Wirtschaftlicher Egoismus (48-54) in Erfolgsfaktor Kreativität, WBG, Darmstadt 1996.

⁴ Подобно е и становището по този въпрос на проф. В. Манов, според който „Първата дефиниция за свободата (граница, в която даден индивид, стопански агент или стопанска единица могат да действат невъзпрепятствани от друго – друг индивид, друг стопански агент, група/групи стопански единици) съдържа в себе си взаимоотношението между свобода и ограничение. Това взаимоотношение в икономическата система е функция от отношенията на взаимно обуславяне между елементите на тази система. Внасянето на определеност (на ограничение) в полето на действие на всяко един елемент е необходимо условие за реализиране на неговата свобода на функциониране и изява, за използване и разгръщане на творческия му потенциал. Хората и стопанските агенти са така силно свързани помежду си, че никое тяхно действие не може да бъде смятано за изцяло личен въпрос, защото по някакъв начин то може да пречи на живота и дейността на останалите. След като дейността на всеки член на обществото, след като всяко действие на всяка една стопанска единица влияе и бива повлияно от дейността на другите, не може да имаме безграничност нито в едната посока – свободата, нито в другата посока – ограничението.“ (Вж. Манов, В., Прогнозиране и планиране. Развитие и функционирането на икономическите системи, УИ „Стопанство“, С., 2001, с. 166-167.)

определящ се индивид. Съществуват обаче и препятствия пред самоопределението, които се запазват дори и тогава, когато всички се отказват взаимно да се покорят чрез заплаха, сила или изнудване. Ограничеността на правата на собственост, както и недостатъчното познание, с което актьорът разполага, са именно такива препятствия.

Докато редът на негативната свобода може да доведе до един етатистичен минимализъм, то редът на позитивната свобода има тенденция към етатистичен максимализъм. Негативната свобода се гарантира чрез Конституцията и законите. Редът на негативната свобода наподобява егалитарно парцелиране на пространството от взаимоотношения между актьорите: Всеки актьор притежава едно и също свободно пространство, в което да се чувства защитен от набезите на другите, в т.ч. и на държавата. Всички имат равни права и са равни пред законите.

Един ред на позитивната свобода изисква значително разширяване на дейността на държавата. Тя поема грижата за онези свои граждани, които не могат да си осигурят права на собственост върху ресурси, осигуряващи им достоен начин на живот, и от нея се очаква да намери справедливи механизми за преразпределение на богатата.

Институцията на собствеността, т.е. легитимно признатото разделение на богатата на „мои“ и „твои“, е само едно възможно решение на конфликтите в областта на индивидуалната свобода. Чрез прецизното разпределение на правата на собственост става ясно кой с кои блага може да се разпорежда, кой и по отношение на какво може да бъде свободен. Правата на собственост

дават на всеки актьор едно ясно очертано поле за свободни действия, в което никои не може да влезе. Поради тази причина правата на собственост са изключително важни за свободата на актьора. Зачитането на правата на собственост е най-важното условие за отсъствието на принуда. Всяка размяна води до преформулиране на полето на свободни действия на актьорите. В общества, в които институцията на пазара е основен регулатор на разменните отношения между хората, свободата в лицето на правата на собственост се опазарява. Колкото повече права на собственост притежава един актьор, в толкова повече разменни отношения той може да избере да влезе. В случаите на пазарни размени, при които единият от разменяемите ресурси е пари, свободата на актьора, свободните избори за размяна, които той прави, до голяма степен се преопределят от правата му на собственост върху паричен ресурс⁵.

От една страна правата за собственост осигуряват на актьора поле за свободни действия, от друга, само те правят възможен достъпа до пазарна размяна. Чрез тази двойствена функция на правата на собственост полето от свободни действия може да получи своята икономическа оценка. Придобиването или загубата на определени права на собственост и свързаното с това увеличение или загуба на индивидуална свобода може да се представи като икономическо салдо. Чрез правата на собственост свободата се икономизира (опазарява) и сама по себе си се превръща в носител на пазарни ползи.

Принудата върху пазарния актьор да си набави необходимите средства за възпроизводство посредством правата на собственост, с които разполага, водят съвсем естествено

⁵ По подробно за опазаряването виж Стоилова, В., „Размяна и опазаряване“, Научни трудове на УНСС, т. 1/2010 г., с. 53-84.

до това, че тези, които разполагат с повече права на собственост, се намират в по-изгодно пазарно положение, тъй като разполагат с повече пазарни шансове. Натискът да се получат повече права на собственост, за да се осигури по стабилна база за съществуването на актьора, води до непрекъснато преструктуриране на неговата свобода.

Остойносттаването на възможностите за пазарни размени не е единственото, което произтича от онова, което пазарният актьор разглежда като значимо за себе си. От значение е и онова, което другите мислят за него. Това е оценка на неговите постижения, на онова, което той е направил със своята свобода. Само икономическата оценка, остойносттаването от страна на другите превръща усилията на актьора в пазарно постижение. В този смисъл постижението на един пазарен актьор е оценението от другите пазарни актьори принос към създаването на някакво обществено благо. Когато актьорът е зависим от дохода на своите права на собственост, той няма друга свобода, освен тази да употребява тези права на собственост по начин, по който да удовлетворяват нуждите на останалите. Т.е. да създава и/или предлага блага, които биха могли да се превърнат в желан предмет на размяна.

Свободата на пазарния актьор за избори на пазарна размяна – какво, с кого и кога да размени, предполага и осъзнаване на последствията от този избор. Необходимо е

пазарният актьор да разбере, че неговото поле за свободни действия съдържа и определени негативни амплитуди. И те са свързани с известна несигурност на последствията от избора. Само осмислянето на свободата не само и единствено като право на действие, но и като отговорност за резултатите от тези избори я превръща в действителен принцип на съвместността, в морален императив и споделена ценност. Последното изисква да се разграничава „същинската свобода от процедурната свобода. Дефиницията на същинската свобода на човека е кратка – това е достойният живот на обикновения човек в една страна... това е свободата от страха, от глуда, от безперспективността“⁶.

Конкуренцията като принудителна игра

Важно е да се разбере, че възможността да се състезаваме за наградите, които обществото трябва да разпредели, е социална институция
Лудвиг фон Мизес

Конкуренцията е основна институция в Обществата, в които икономическите размени се регулират от пазара. Нещо повече, когато се говори за пазар, неминуемо се има предвид и конкуренция⁷.

Идеята за конкуренцията като конституиращ принцип на пазарния рег се свързва с името на Адам Смит. Конкуренцията е една

⁶ Манов, В., Прогнозиране и планиране. Развитието и функционирането на икономическите системи, УИ „Стопанство“, С., 2001, с. 167.

⁷ „Единственото изискване за съществуването на свободната конкуренция е неограничавано, несъвнено от нищо действие на механизма на свободния пазар. Единственото, което правителството може да направи, за да защити свободната конкуренция, е Laissez-faire!, което в свободен превод означава „Долу ръцете“.....Конкуренцията няма как да бъде уредена със закон; няма критерии, по които някой може да определи кой с кого да се конкурира, колко конкуренти трябва да има в една и съща област, каква трябва да е относителната им сила и техните така наречени „съответни пазари“, на какви цени те би трябвало да продават, кои методи за конкуренция за „честни“ и кои „нечестни“. На нито един от тези въпроси не може да бъде даден отговор, защото точно това са въпросите, на които само механизмът на свободния пазар може да отговори“. Айн Ранд, Капитализмът непознатият идеал, изд. „Изток-Запад“, 2006, с. 66.

от най-важните предпоставки за функционирането на пазара и за реализирането на неговите функции. Най-често конкуренцията се разбира като съперничество, което възниква тогава, когато двама или повече актьори се опитват да придобият права на собственост върху някакви ресурси и това не може да се случи едновременно на всеки един от тях.

Участието в конкурентната игра не е свободен избор на актьора, а принуда. Конкуренцията в никакъв случай не е доброволно състезание – игра. Тя по-скоро е резултат от принудата в модерното общество всеки пазарен актьор посредством правата си на собственост да се погрижи за своето съществуване, предлагайки желани от другите блага за размяна. Принудата всеки индивид да изпълнява социалната роля „пазарен актьор“ предполага участие в конкурентната игра. Пазарът като такъв се превръща в скрита норма. Още повече че извън пазара няма други легитимни игри, в които актьорът може да участва, за да реши проблема със собствената си несамодостатъчност, посредством свободните избори на разменни отношения. Това е единствената легитимна игра в обществото, в която по пътя на пазарните разменни актьорът може да придобие права на собственост. (Съществуват и други легитимни игри, които позволяват на актьора да придобие права на собственост – като даряване и онаследяване, които обаче не предполагат свободен избор на разменни отношения.)

Институцията на пазара превръща всяко индивидуално действие на отделния актьор в обществено, доколкото то се извършва в рамките на определени правила (рег) и е смислово ориентирано към другите. Всяко

подобно действие има за цел да превърне актьора в желан партньор за размени.

Пазарните актьори се конкурират помежду си за актьори, с които да осъществят пазарни размени. Крайната цел на всеки пазарен актьор е да придобие права на собственост върху повече паричен ресурс. Парите са единственото средство, с което в едно общество, основано на частната собственост, актьорът може да се погрижи за себе си и за своя жизнен свят, тъй като парите могат да се превърнат в изключително много блага, необходими за социалното му възпроизводство. Ако искаш да забогатеееш – пише фон Мизес – опитай се да задоволиш обществото, като му предложиш нещо, което е по-евтино или ще се хареса повече⁸.

Отделният пазарен актьор участва в конкуренцията с определен запас от знания и информация. Важен елемент от тази информация е познаването на цените на предлаганите за пазарна размяна ресурси. Цената на ресурса предлага на актьора информация не само за това колко може да получи, но и какво. Разбирането на икономиката, на пазара, на конкуренцията преминава през разбирането за оскъдността на ресурсите. Но това кои блага са оскъдни или кои ресурси са блага или са оскъдни и ценни, е едно от обстоятелствата, които са резултат и от конкуренцията като елемент от правилата в обществото, по които се разпределят правата на собственост върху благата.

В рамките на конкуренцията е важно кой определя правилата на играта. В останалите игри, най-често асоциацията е със спортни игри, правилата са зададени отвън и е налице рефер, съдия, който съблюдава за тяхното спазване. Конкуренцията се характеризира с това, че при нея става дума не само

⁸ Мизес, Л., Антикапиталистическото мислене, изд. „Сиела“, С., 2008, с. 25.

за конкуренция съгласно правилата, но и за конкуренция кой да създаде тези правила. Най-общо казано съдникът на тези правила е държавата – тя ги създава и съблюдава за тяхното спазване по легитимен начин. Винаги могат да се идентифицират и различни групи и общности, които се опитват да променят тези правила в своя изгода.

В рамките на неолибералната теория се приема, че конкуренцията се нуждае от две основни правила, за да може да функционира като механизъм за разпределение на правата на собственост, а именно: гарантиране на правата на собственост и на свободата на договаряне, което означава, че всеки пазарен актьор може да влиза в доброволни договарености с всеки друг.

Договореностите, както и правата на собственост, следва да бъдат защитени от държавата. Осигуряването на тези две права като цяло е една от най-важните задачи на всяка либерална държава.

Защитата на правата на собственост и свободата на договаряне са необходимо, но не и достатъчно условие за осигуряване на конкуренцията, тъй като последната има тенденцията да ерозира онези условия, които са предпоставки за нейното функциониране. Свободата за конкуренция сама по себе си, т.е. правото на всеки да преследва своя собствен интерес, може да доведе до възникването на пазарна власт, чрез която се ограничават възможностите на определени пазарни актьори. Като следствие от това държавата трябва да поеме и ролята на пазител на пазарния, в т.ч. и на конкурентния ред. Този конкурентен ред трябва да бъде рамката и носителът на моралните ценности и произтичащите от това правила за конкуриране. Става дума не за защита на определени пазарни актьори, а за защита на конкуренцията като механизъм, като ин-

струмент. Конкуренцията сама по себе си не може да ограничи егоизма на конкурентите, за това е нужна и държавата. Тъй като не може да се разчита на допускането, че егоизмът на актьорите всъщност се простира до там, откъдето нататък следва разрушението на съвместността. Това е здравословната граница на егоизма, защото само един психически увреден човек би имал илюзията, че може да живее вън от каквато и да е общност.

Конкуренцията идва да замени етичните норми, които ограничават действията на актьорите в традиционното общество и се превръща в своеобразно състезание между егоистични пазарни актьори. Всеки актьор се превръща в морална инстанция за останалите, изисквайки съблюдаването на определено поведение и спазването на установените правила.

Всяко правило за поведение е етично правило, т.е. предписание за определено поведение. В този смисъл правилото съдържа една ценностна оценка на това какви са допустимите действия на актьора. Всички пазарни актьори са длъжни да се съобразяват и да спазват правилата, произтичащи от правата на собственост и свободата за договаряне.

Конкуренцията води до постоянно реструктуриране на полетата за свободни действия на пазарните актьори и показва тенденция тези, които са имали някакво предимство (например чрез притежаването на повече права на собственост и/или чрез разполагането с повече информация), да превърнат това предимство във властова позиция, която ще им позволи да разширят полето на своите свободни действия. Тези две обстоятелства не могат да разрушат конкуренцията, но могат да създават предпоставки определени пазарни актьори да получат вла-

стова позиция, която да им позволи много по-лесно да влезнат в полето от свободни действия на другите, за да реализират собствена облага. Такъв е случаят с пазарните актьори – монополисти, които са носители на определена икономическа власт⁹.

Между свободата и конкуренцията е налице тясна взаимовръзка, която се създава от институцията на собствеността. Най-големият принос на конкуренцията към осигуряване на свободата е в това, че пазарните актьори взаимно се ограничават при преследването на своите егоистични интереси. Чрез разпределението на правата на собственост и тяхната защита от страна на държавата, както и доброволността на пазарните размени, се ограничава властта на който и да е пазарен актьор да налага своята воля над останалите¹⁰. На конкуренцията се разчита да не позволява егоистичните интереси на който и да е пазарен актьор да бъдат постигнати за сметка на други пазарни актьори. Балансирането на интересите се постига, ако от съществуващите възможности за избор, нито един пазарен актьор не е директно зависим от друг, за да може да удовлетвори своите нужди. Тъй като институцията на собственост осигурява на всеки индивид поле на свободни действия, което се определя от притежаваните от него права на собственост, в което никой не може да влиза, освен по пътя на доброволните пазарни размени, по дефиниция е невъзможно един пазарен актьор да има власт над другите.

Всяко нежелано, недоговорено нахлуване в полето на свободата – разбирай в правата на собственост на един актьор – се предотвратява от властта на държавата, функция на която е да защитава правата на собственост. Но тук има едно много важно обстоятелство. Всеки е свободен да избира обектите и партньорите на пазарните размени, но всеки е ПРИНУДЕН да прави такива размени – той няма друг начин за съществуване. Притежателят на работна сила няма избор – той е принуден да я продава, производителят на стоки е принуден да ги продава. Всеки е принуден да използва в някаква форма своите права на собственост, т.е. своята свобода, за да може да си осигури онези блага, които са необходими за неговото възпроизвеждане. В такава ситуация прегимство имат онези актьори, които могат за продължително време да се отскубнат от конкуренцията, притежавайки относително повече права на собственост. Те биха могли да си позволят да почакаат и да се въздържат от пазарни размени, докато не се създадат обстоятелства, които биха им позволили да направят благоприятните за тях пазарни размени. Поради тази причина може да се допусне, че правата на собственост и свързаното с тях поле за свободни действия имат тенденцията да се преместват към онези актьори, които така или иначе имат по-изгодна стартова позиция в конкуренцията. На практика свободата на онези актьори, които са принудени да извършват размени при условията на силна конкуренция и разпо-

⁹ „Икономическата власт се упражнява с положителни средства, като предлага на хората възнаграждение, стимул, заплащане, полза. Политическата власт се упражнява с отрицателни средства: заплаха от наказание, нараняване, лишаване от свобода, разорение. Средствата на бизнесмена са ползите, средството на бюрократа е страхът“.

Айн Ранд, *Капитализмът непознатият идеал*, изд. „Изток-Запад“, 2006, с. 58.

¹⁰ „На свободния пазар богатството се създава с помощта на общи „демократични“ избори, чрез продажбите или покупките на всеки един участник в икономическия живот на страната. Всеки път, когато купувате един продукт за сметка на друг, вие гласувате на успеха на някой производител. При този вид гласуване всеки човек гласува само за нещата, които е в състояние да прецени: за собствените си предпочитания, интереси и нужди. Никой няма право да взема решения от името на останалите или да подменя тяхното решение със своето. Никой няма право да се самопровъзгласява за „изразител на общественото мнение“, да оставя обществото без право на глас и да го лишава от избирателни права“. Айн Ранд, *Капитализмът непознатият идеал*, изд. „Изток-Запад“, 2006, с. 57-58.

лагат с ограничени права на собственост, е значително ограничена. Тъй като принудата да участваш в конкуренцията, прави невъзможно да отказваш неблагоприятни предложения или условия – т.е. да извършваш пазарни размени, дори и когато си убеден, че правиш компромис, и с ясното съзнание, че това не е най-доброто, което искаш да направиш. За това допринася и фактът, че е налице асиметрична информираност на пазарните актьори относно възможностите и условията на различните пазарни размени.

Конкуриращите се егоисти са достатъчно креативни, за да се отскубнат от конкурентния натиск. Затова свидетелстват различните форми на манипулиране на актьорите, най-често под формата на подвеждаща реклама. Талантът за ласкателство, лицемерие, манипулация, лъжа и измама относно собствените предимства или тези на предлагания продукт за размяна и редица други подобни умения намират своето възнаграждение в процеса на пазарните размени.

Много важна за развитието на обществото е конкуренцията, която има характера на **record-type game**. При този тип игра на практика няма губещи актьори. Конкуренцията като стремеж към постигане на рекордни постижения не е игра с нулева сума, тя е източник на увеличаване, нарастване на изобилието, благоденствието и постиженията. Предмет на този тип конкуренция не са оскъдните ресурси, права на собственост върху които не могат да придобият всички. В случая актьорите се конкурират за постижения в различни области на обществения живот, като например образование, наука, изкуство. В икономиката този тип конкуренция се отнася преди всичко до техническите иновации.

Същността на този тип конкуренция може да бъде по-добре изяснена в контекста на разделянето на богатата на два основни вида. От една страна са богатата, които са частни, но по принцип са достъпни за всички – те изграждат така нареченото „демократично богатство“ – например хранителни продукти. От друга страна са богатата, които по своята природа са ограничени и остават такива, независимо колко бързо нараства богатството на едно общество. Към тях спада т.нар. „олигархично богатство“ или статусни блага – например права на собственост върху картина на Гоя или яйце на Фаберже.. Независимо от това колко богат може да е отделен актьор, в едно общество има само един, който да притежава определена картина на Гоя. Тези два вида блага различава и Ръсел¹¹, като добавя и трети вид. Според него съществуват и присъщи, вътрешни ценности, спрямо които притежанието им от едни актьори не намалява възможността им за притежаване и от други актьори. В тази категория са такива блага като здраве, приятелство, любов. Тази трета категория блага се различава от първите две, от една страна, по това, че те не толкова лесно могат да бъдат придобити от всеки, както например хранителните продукти, от друга страна, те не могат да се ограничат – като притежание до малък кръг актьори, както това се случва със статусните блага. Достъпът до тези блага е различен. Едните се купуват и продават – другите – не.

Много важно е в обществото конкуренцията да не се изроди в игра на „живот и смърт“ **„struggle-type game“**, в която доминиращ е гладиаторският възглед за живота – най-силният, най-бързият и най-хитрият живее за още един ден борба¹². За да не се гопусне

¹¹ Russel. B., Human Society in Ethics and Politics, London, 1954, p. 132.

¹² Шърмър, М., Пазарното мислене. Икономика за всеки, изд. „Изток-Запад“, 2001, с. 47.

това, тази игра трябва да се подчинява на правила, които ограничават действията на актьорите, но им позволяват да се конкурират помежду си за успех или победа.

В процеса на общественото разделение на труда почти животинският конфликт на всеки срещу всеки се преодолява, като се трансформира в конкуренция по правила, в която не става дума за живот и смърт, а за завоюване на определени позиции в пазарната игра. Чрез правилата се прави опит да се преодолеят всички противопоставяния между интересите на отделните пазарни актьори в името на един общ интерес, а именно – да се запази и продължи съвместната игра. Познатият рефрен от песента на Фреду Меркюри – „The show must go on“, в случая може да се преформулира в „The society must go on“. Обществото, общественото разделение на труда трябва да продължи да го има, доколкото вън от него човек би загубил всяка друга своя идентичност, освен тази на принадлежност към определен животински род, и ще се изправи пред най-големия си проблем: собствената си несамостоятелност.

От изключителна важност е актьорите да признават за честни конкурентните правила, което е предпоставка за тяхното съблюдаване. (Говорейки за честност и справедливост на правилата, имаме предвид факта, че те позволяват на участниците да се конкурират помежду си единствено на основата на професионални постижения и не създават никакви предимства за едни актьори за сметка на други).

В случая са важни два момента: от една страна, за да бъде играта честна, е необходимо всички актьори да съблюдают нейните правила, от друга страна, сами-

те правила трябва да бъдат честни, справедливи и като такива да се възприемат от участниците. Съблюдаването на правилата не означава задължително, че те се възприемат като честни от пазарните актьори. Много често актьорите играят по правилата единствено поради страх от наказания при тяхното неспазване, но не и поради убеденост, че именно тези правила дават възможност на всички да заемат определени позиции, единствено на основата на своите постижения.

Неолибералното допускане и очакване, че конкуренцията води до по-голяма свобода и дори е нейна предпоставка е до голяма степен една илюзия. Това очакване се основава главно върху една абстрактно-правова противоречива идея за индивидуалната свобода и едно ограничено разбиране за конкуренцията. Доколкото свободата и конкуренцията трябва да се мислят заедно, е необходимо да се вземе под внимание наличието на фактически алтернативи за действия (пазарни размени). Във възможността чрез правата на собственост да се опазари (остойности) свободата на пазарния актьор може да се стигне до абсолютна загуба на свобода за действия. От една страна, това се постига от факта, че преобладаващата част от богатата, които до скоро са се считали за общи, преминават в частна собственост, така че онези, които нямат права на собственост върху тях, не могат да предприемат никакви действия с и чрез тях. От друга страна, конкуренцията принуждава актьорите, особено в периоди на криза, когато конкурентният натиск е твърде силен, да предприемат действия с почти всички свои права на собственост (например – спестявания), което несъмнено ще ограничи значително полето им на свободни действия (свободата).

Пазарният ред като триумф на свободата и конкуренцията

Онова, заради което всещност хората живеят, е пазарният ред.

Фридрих фон Хайек

Пазарният ред е елемент от обществения ред на една държава. Той се характеризира чрез съществуващия правов ред, който може да се открие в Конституцията, търговското право и всички закони, които регламентират отношенията между пазарните актьори. Пазарните редове на отделните общества се различават. Те са резултат от съществуващите конституционни уредби на държавите и изградените институции, които регулират отношенията между пазарните актьори. Основните въпроси, на които се търси отговор чрез пазарния ред на едно общество са:

- Как могат да се придобиват права на собственост върху блага;
- Какви са позволените форми на предприемачество, инвестиции, т.е. какво може законно да се произвежда с цел пазарна размяна;
- Какви икономически принципи и системи за ценообразуване са допустими¹³.

Пазарният ред е съвкупността от всички пазарни актьори и правилата, по които те осъществяват своите свободни избори на производство и пазарна размяна на права на собственост върху блага.

Всеки пазарен ред регулира размените между актьорите, по начин, който позволява да се реши проблемът с оскъдността на ресурсите. Основната функция на икономиката на едно общество е да реши проблема с оскъдността на ресурсите,

като произведе и разпредели правата на собственост върху тях. Пазарният ред, като съвкупност от правила, определя как се осъществява това разпределение на правата на собственост чрез разменните отношения между актьорите.

В това си качество той осигурява функционирането на икономиката на обществото; осъществява координацията между пазарните актьори и съдейства за постигането на основни обществени цели като свобода, сигурност, справедливост, благосъстояние.

Говорейки за пазарен ред, винаги имаме предвид свобода и конкуренция, говорейки за конкуренция, неизбежно визираме свобода и пазарни размени. И като че ли най-чувствителни сме по отношение на свободата, без значение дали говорим за конкуренция или за пазар.

Човек може да бъде свободен в едно общество, когато другите използват свободата си отговорно, т.е. дават си сметка за последствията от използването на тази свобода. Ако гледаме на пазара като на една безотговорна свобода, то тогава ние разрушаваме своята обществена свобода. И понеже често не сме готови доброволно да изпълняваме своите задължения, неизбежно е да разчитаме на държавата да осигури справедливост. Този, който разполага с власт, винаги е изкушен да злоупотребява със свободата си, когато останалите не търсят отговорност за действията му. Парадокс е, че свободният човек има нужда от повече държава, т.е. от правила, които да гарантират предсказуемост на действията на актьорите. Кои и какви точно са тези правила, не може да бъде открито в някакъв

¹³ За пазарния ред виж по-подробно Стоилова, В., Пазарният ред, УИ „Стопанство“, С., 2002.

каталог на решенията, по подобие на рецептурник за приготвяне на ястия. Правилата трябва да се търсят от всички нас, като си дадем ясна сметка, че при избора им не трябва да се ръководим само и единствено от един критерий (например максимизация на ползите, които актьорите се стремят да постигнат), а трябва да се отчита многообразието от нормативни изисквания, които биха направили съвместния ни живот възможен. Става дума за ценности, които, за да бъдат постигнати, трябва да се създадат норми и закони, на които актьорите да подчинят поведението си. Много често желаните и споделени ценности се намират помежду си в непрекъснато напрежение. За снемането на това напрежение значима е ролята на държавата.

Политическото, в лицето на държавата, осъществява организирания монопол на властта (силата на закона) и осъществява интеграцията на обществото. Държавата организира принудата на отношенията и по този начин създава интеграцията на индивидите, в т.ч. и в качеството им на пазарни актьори.

Материалната основа на политиката е успехът на произвеждащия капитал, който държавата е взела под своя опека. Държавата трябва да създаде и гарантира наличието на условия за успешна акумулация на капитала и непрекъснато да подобрява тези условия. Структурният проблем на политиката е в това, че държавата като тенденция се откъсва от капитала като материална база, тъй като все по-малка част от капитала е държавен. Независимо от това, държавата продължава да бъде режисьорът на играта и единствена може да създаде и поддържа легитимни правила и да налага легитимни санкции при тяхното неспазване.

Докато основните права в едно общество, като например правата на личността, свободата, разделението на властите и т.н., могат да се установят в Конституцията на едно общество, то пазарният ред на същото това общество съдържа една прогресивна мисъл, тъй като той е една отворена система, която трябва да е в състояние да се адаптира към променящите се обществени условия. Тя трябва да е отворена към по-нататъшно развитие и корекции.

Вместо заключение

Триагата „свобода – конкуренция – пазарен ред“ е творческо постижение на хората, развито в мисленето за правила, за ред, вън от който тя е невъзможна. Това мислене е една от характеристиките на модерността.

В наши дни се изисква кохерентност между държава и пазар, която се изразява в следното: пазарът изисква модерна, демократична държава, в която свободите на актьора да бъдат в основите на правовия ред, а държавата не може да бъде демократична, ако отсъстват условия за свободни избори за производство и размяна на блага. И въпросът не е само до това, да се изгради ред, който да възплащава ценностите на свободата, конкуренцията и пазара, но и да се укаже, че такава ще е и посоката на преобразуването на обществото. Защото човекът е такъв, какъвто е. И само от правилата на обществената игра зависи дали той ще покаже най-доброто от себе си!

Хората естествено искат това, което е най-добро за тях, но повечето хора искат и това, което е справедливо. Без наличието на структура, която да създава

и налага твърди и справедливи правила, отговарящи на двете горепосочени нужди, хората стават много по-себични, вместо да се интересуват от другите и ако това продължи достатъчно дълго, се стига до *bellum omnium contra omnes* – Война на всички против Всичко¹⁴.

За да може свободните пазари да са и свободни, и справедливи, на нас ни трябва политически държави, основани на законност, с право на собственост, безопасно и надежно банкиране и монетарна система, икономическа стабилност, надеждна инфраструктура, защита на гражданските свободи, чиста и безопасна околна среда и най-различни свободи: на движението, на пресата, на сружаването и на образованието. Трябва ни стабилна армия за защита на свободите ни от чуждестранни атаки. Трябва ни можеща полиция за защита на свободите ни от други хора вътре в държавата. Трябва ни надеждна законодателна система, която да наложи справедливи и честни закони. Трябва ни ефективна правосъдна система, която да съблюдава спазването на тези справедливи и честни закони¹⁵.

Но преди всичко това ни трябва еднозначно разбиране за ценностите, които сме готови да споделим, и ясни и непротиворечиви правила, на които ще подчиним поведението си.

Литература

1. Айн Ранд, Капитализмът непознатият идеал, Изд. „Изток-Запад“, 2006.
2. Манов, В., Прогнозиране и планиране. Развитие и функционирането на икономическите системи, Университетско издателство „Стопанство“, С., 2001.
3. Мизес, Л., Антикапиталистическото мислене, Изд. Сиела, С., 2008.
4. Стоилова, В., Пазарният рег, Университетско издателство „Стопанство“, С., 2002.
5. Шърмър, М., Пазарното мислене. Икономика за всеки. Изд. „Изток-Запад“, 2010.
6. Hayek, F. A., Die Verfassung der Freiheit, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1971.
7. Friedman, M., Kapitalismus und Freiheit, Eichborn, Frankfurt a.M., 2002.
8. Brodbeck, K. H., Wirtschaftlicher Egoismus (48-54) in Erfolgsfaktor Kreativität, WBG, Darmstadt, 1996.
9. Russel. B., Human Society in Ethics and Politics, London, 1954. **ИИ**

¹⁴ Шърмър, Майкъл, Пазарното мислене. Икономика за всеки, изд. „Изток-Запад“, 2010, с. 246.

¹⁵ Пак там, с. 72.